

Schleicher Vera

Odi profanum vulgus*

A balatoni strand

A modern nagyvárosi tömegkultúra és tömegturizmus egyik ikonikus terméke a strand. A mai fogalmaink szerinti strandok az 1880-as években jelentek meg Magyarországon, jellegzetes infrastruktúrájuk fokozatosan, mintegy ötvenéves időtávtatban alakult ki és szilárdult meg, bár részleteiben a mai napig folyamatosan változik. Maga a kifejezés (strand, strandolás) és annak ma is érvényes jelentéstartománya azonban csupán az 1920–1930-as évekre kristályosodott ki. „De mi a strand?” – teszi fel a kérdést egyik tárcájában Laczkó Géza, *Az Est* újságírója 1932-ben. „A strand kérem, nagy városok közelében egy kis víz, valamivel több homok, kavics és meztelen ember, akik csak egy darab tapadó, oly mértékben egyre kissebbedő ruhadarabot hordanak magukon, amily mértékben azt a rendőrség megengedi.” Az ironikus, helyenként társadalomkritikai regiszterben szóló cikk a strandolás ma ismert valamennyi jellemzőjét bemutatja a heveréstől („különböző helyzetekben guzsorodás”) az udvarláson, olvasáson, evésen, unatkozáson keresztül a hűsölésig és sütkérezésig. A strandjelenség terjedését Laczkó „a tömegek lázadásával” hozza összefüggésbe, a tengerpartok, illetve tengerpartpótlékok élvezetére irányuló modern igénnyel: „London köd nélkül s Velence gondola nélkül éppúgy nem képzelhető el, mint a mai kor strand nélkül”.¹

Tanulmányomban a magyarországi strandolás jelenségének egyik változatát s egyben ősmintáját: a balatoni strandot vizsgálom, különböző források – a sajtó, turisztikai kiadványok és etnográfiai adatgyűjtés – segítségével.² Kérdésfeltevésem a strand határszerepére irányul, kétféle megközelítésben. Elsősorban az érdekel, hogy a strand mint a kultúra és a natúra, a szárazföld és a víz közötti határon megszülető, kitüntetett státuszú tér hogyan képes a társadalmi különbségek ki egyenlítésére és egyúttal újratermelésére.

* A Horatiustól származó latin mondás (*odi profanum vulgus et arceo* – gyűlölöm a hitvány tömeget és távol tartom magam tőle) rövidített változata Cholnoky Jenő *Balaton* című ismeretterjesztő könyvének – a későbbiekben részletesen idézett – bevezető gondolataiban olvasható, a balatoni strandok illetmanáról szóló elmélkedés csattanószerű összefoglalásaként. Cholnoky 1936: 1.

¹ Laczkó 1932.

² A tanulmányban is ismertetett számos adat és összefüggés az OTKA-támogatással folytatott (T48831), a Balaton térségét átfogóan érintő kutatás keretében került napvilágra. A kutatás a térséget jellemző kulturális kölcsönhatásokra irányult az 1821–1960 közötti időszakban, eredményei tanulmányokban, illetve önálló kötetben is megjelentek (Schleicher 2018). A strandok történetét és értelmezését e korábbi írások csak annyiban érintették, amennyiben azok a turizmus szereplői és az őslakosság kapcsolatrendszerének és konfliktusainak terepül szolgáltak.

A STRAND SZÜLETÉSE

A Balaton vizében történő, tisztálkodási célú fürdés történetének kezdetét adatok híján nem ismerjük, mindössze feltételezni tudjuk, hogy évezredes gyakorlatról van szó. Ezzel szemben a nem – vagy nem kizárólag – funkcionális (tisztálkodási célú) fürdőzés viszonylag új gyakorlat, vélt vagy valós kezdő pillanatát (1788³) a fürdőzés kultuszára különösen érzékenyen figyelő balatoni történetírás rögzítette. Ennek a mára mintegy kétszázötven éves történetnek a közepén, a 20. század első éveiben született meg a *balatoni strand* kifejezés, amelynek használata – írásmódja és kontextusa – eleinte a jelentés és értelmezés feltűnő bizonytalanságáról árulkodik. Ez új nyelvi jelenségek esetében természetes: a nyelvi változatok azt az értelmezési bizonytalanságot jelzik, amely az új kulturális jelenség társadalmi illesztési pontjain szükségszerűen kialakul. A balatoni strand kifejezés évtizedekig elhúzódó hely- és jelentéskeresése, megszilárdulása, majd karrierje azonban arra is utal, hogy a strand kifejezés holdudvarában az átmenetiség, a kulturális határátlépések olyan rétegei is rejtőznek, amelyek túlmutatnak egy kulturális-szabadidős divat felfutásának nyelv- és kultúrtörténeti eszközökkel megragadható századfordulós epizódján.

Maga a szó a művelt magyar olvasóközönség számára nem volt ismeretlen. Bár szerepelt többek között egy 1817-ben megjelent helynévlexikonban „a’ tengernek többnyire homokos partja” jelentésben,⁴ a 19. században a magyarok elsősorban a híres londoni utca (Strand; the Strand) formájában találtak vele sajtóhíradásokban és külföldi úti beszámolókbán. A szó eredeti jelentése (óangol ’part’) a társasági pletykák, kulturális és üzleti hírek kereszttüzében álló utca esetében ekkorra már elhalványult, hiszen a terület a Temze szabályozásának köszönhetően régen elveszítette folyóparti pozícióját, és új jelentéstartalmakkal telítődött, az angol anyanyelvű beszélők számára is.

A magyar nyelvi közegben a strand kifejezés használata 1895 körül vált gyakoribbá, ekkor még kifejezetten a keleti-tengeri és belgiumi üdülőhelyekhez, illetve – egyre gyakrabban – az Abbáziához köthető úti beszámolókbán, fürdőlevelekben.⁵ Jelentése egyértelműen tengerparti fürdőhelyi szolgáltatásként⁶ kezdett megszilárdulni, érthető tehát, hogy balatoni kontextusban eleinte magyarázatra szorult. A balatoni idegenforgalmi kiadványokban, egyes üdülőhelyeket népszerűsítő hirdetésekben 1906-tól egyre sűrűbben használták, de sokszor szerepelt

³ Az elsőként számon tartott kísérlet Szili József Pest vármegyei alispán nevéhez kötődik. Szili füredi nyaralására Budáról hozott magának egy zárt fürdőházikót. Az esetet Pálóczi Horváth Ádám *Balatoni hideg-fürdő* című, 1788-ban kiadott verse örökölte meg. Kollár 2007: 47.

⁴ ’Strand’ szócikk. In: Hübner 1817: 64.

⁵ Ebben az időszakban egyre többen kapcsolódtak be a korábban a felsőbb társadalmi rétegek kiváltságának számító külföldi utazásokba. A legnépszerűbb célpontok az osztrák és cseh fürdők, a németországi tengerparti nyaralóhelyek, a belgiumi Ostende, Velence, illetve 1882-től Abbázia voltak. Hankó é. n.; Kósa 1999: 53–54.

⁶ „Nevezetes kelléke a T.-nek, hogy alkalmas homokos partja, u. n. Strand-ja is legyen”. ’Tengeri fürdők’ szócikk. In: *Pallas Nagy Lexikona* 1897: 86.

zárójelben, például „hidegfürdő (strand)” formában, szóösszetételben („strand-fürdő”, „fürdőstrand”, „strandpenzió”) vagy jelzővel szűkített jelentéstartományban („belső strand”). Ez utóbbi kifejezés bizonyítja, hogy ebben a korai időszakban nemcsak a fürdésre alkalmas területet, hanem a (korabeli kifejezésekkel) a „partszépítés” és „fürdőfejlesztés” alá vont teljes partszakaszt értették strand alatt. Sűrűn találkozunk idézőjeles változattal is, amellyel a hirdetést fogalmazó penziótulajdonos vagy a balatoni viszonyokról hírt adó publicista feltehetően arra próbált utalni, hogy a boglári vagy a zamárdi „strand” messze nem az, amit a világlátott közönség elvárhat a létesítménytől. Jó példa erre a *Pesti Hírlap* tudósítása 1909 nyarán. A *balatoni „strand”* című rövid írás a partszakasz átalakulásának definíciós nehézségeit a következő elmésséggel érzékelteti: „Ha egészen idegen vagy és a Balaton partján elragadtatva sétálgatva elragadtatva szólasz: – De pompás sétány ez! – Úgy társad, az állandó vendég rád szól, de mélységes íróniával a hangjában: – Strand ez uram, strand és nem sétány!”⁷

A strand kifejezésnek kezdettől fogva volt tehát egyfajta normatív jelentés-árnyalata, amely rendszerint tipográfiai eszközök (idézőjel, zárójel, kurzív szedés) használatával, jelzésszerűen és rendkívül sűrített formában jutott kifejezésre. Ugyanakkor a stranddal mint fürdőhellyel kapcsolatos elvárások megértését elvértve egy-egy részletesebben kifejtett álláspont is segítette. Ilyen volt a B. G. monogrammal jelzett szerző írása 1889 nyarán, amely jelenlegi adataim szerint elsőként használta a sajtóban hazai és egyúttal balatoni összefüggésben a strand szót. A publicisztika indító gondolatként – a balatoni fürdőfejlesztés e korszakában szinte közhelyesnek számító retorikai fordulatokkal – külföldi analógiák segítségével pozicionálta a Balatont:

„A korinthetai öböl, mely óriáshosszu tóhoz s pár helyen a Balatonhoz hasonlít, isteni magasságban van felette. A Bóden-tó fenséges hozzá képest. Átalában a svájci tavak hideg aristocraticus göggel nézhetik le a mi szerény Balatonunkat. Maga a közel wörthi tó, Balatonunknak még a hazai publikum elragadásában is concurrence s úgy kulturai, mint természeti szépségekben többet nyújt ami [sic!] elhanyagolt, letarolt környékü hazai büszkeségüknél. De egyben nem versenyezhet vele Európa semmiféle tava. A tengeri fürdőt nem lehet egyiknél sem utánozni és pótolni, csak is a Balatonnál. És pedig a teljes gyógyhatású tengeri fürdőt, úgy, hogy akiknek az északi tenger erős, az északi klíma zord, vagy a kik számára Norderney, Helgoland, Blankenberghé, Ostende messze van, a Balatonon megtalálják ezek surrogatúmat. Oly hosszú homokpartja, nagyszerű Strandja, mint a németek, vagy plage-ja, mint a francziák mondják, még tengernek is alig, tónak pedig egynek sincs.”

A „Strand” szó még egyszer előfordul a cikkben, ezúttal erős társadalomkritikai kontextusban:

⁷ A balatoni „strand”. *Pesti Hírlap* 1909. augusztus 10. 9.

„[...] annak, hogy a Balaton, szépsége daczára sok helyen szomorú, lesújtó panoráma; hogy van balatoni samum, vakító, forró homokzivatarával, hogy a világ egyik legszebb Strandján, fényes közönség helyett, a sertés-, bivaly- vadlud- falkák sétálnak; hogy a legszebb panoráma nézőpontjára, a Badacsony tetejére még járható ut sem vezet fel; végre, hogy a Balaton szépségeit még a hazai közönség sem ismeri, mindennek – ismételjük – nagyrészt a dunántúli társadalom az oka.”⁸

Bár a „Strand” szó fenti kontextusban való használata merőben újszerű és hosszú időn – majd másfél évtizeden – keresztül szinte párja nélküli, B. G. érvrendszere korántsem az. Az írás a balatoni turizmus korszakolásában a második Balaton-kultusz⁹ időszakaként jellemzett mintegy fél évszázad második szakaszában született, abban a válságidőszakban, amely a balatoni halászat megtorpanását és a filoxeravérszt követően a Balaton fejlesztésére már nem csupán mint az elitek passziójára, hanem mint a helyi társadalom jövőjének zálogára tekintett. A Balaton-part infrastruktúra-fejlesztése és a körülötte kibontakozó kultúrharc nem ebben az időszakban kezdődött. Ez a két évtized (az 1880 és 1900 közötti időszak) mégis döntő jelentőségűnek bizonyult abból a szempontból, hogy a fejlesztések mintáit hol, milyen külföldi előképekben keresték és találták meg a turizmus önzetlen apostolai (jellemzően a dunántúli értelmiség képviselői) és önzetlenséggel nem jellemezhető befektetői (bankok, parcellázó és fürdő-részvénytársaságok). A tét azonban a fent idézett újságcikk sugallatával ellentétben nem a – tévesen és erős túlzással – holtnak tételezett vidék civilizálása volt, hanem e civilizálási folyamat irányváltása: a fürdőzés tengerparti mintáinak adoptálása a térségbe.

Az 1880-as évek végére a 195 kilométer hosszúságú Balaton-parton hét bejegyzett fürdőtelepet tartottak nyilván, bár a helytörténeti kutatásoknak köszönhetően tudjuk, hogy ennél jóval több, mintegy tizenöt településen voltak már jelen nyaralóvendégek, akiket kifejezetten a nyári fürdőidény vonzott a tó partjára. A három legnagyobb fürdőhelyen, Füreden, Keszthelyen és Siófokon a fürdésre alkalmas partszakasz tulajdonosa vagy bérlője gondoskodott a szükséges infrastruktúráról, a kisebb helyeken azonban a fürdőzés spontán keretek között zajlott, alkalmi kabinokkal, pallószerű bejárókkal. A partszakaszok többségét az őslakosság és a nyaraló fürdőzők együttesen használták, mert különösen a nádasokkal szabdalta, sáros, iszapos, helyenként köves északi parton kevés volt a jól megközelíthető terület. Az első „strandok”, kezdetben minimális infrastruktúrával éppen a „helyiek” által századok óta használt területeken alakultak ki. Itt

⁸ B. G. 1889: A Balaton. *Nemzet* 1889. június 16. Melléklet.

⁹ A 19. század utolsó évtizedeiben született Balaton-kultusz kifejezés a sajtóban, valamint különbözőféle közéleti és politikai fórumok nyelvhasználatában azokra a civilizációs-modernizációs kísérletekre utalt, amelyek a Balaton-part fizikai és társadalmi átalakítását célozták. A fürdőtelep-alapítók és a turizmus népszerűsítői a maguk kultúrharcának előzményeként tekintettek a füredi reformkori fürdőletre, amelyet a Balaton-kultusz „első” korszakaként azonosítottak, míg a maguk kortárs mozgalmára mint „második” Balaton-kultuszra tekintettek. Részletesebben: Schleicher 2018: 72–84, 292–300.

volt megfelelően sima a talaj (például mert az itt itatott és fűrösztött állatokkal rendszeresen beletapostatták a nádtorzsákat az iszapba), és idevezettek a községek felől használható, szekérrel is járható utak. Ekkoriban még kezelhető, a későbbiekben azonban egyre fokozódó konfliktushelyzeteket eredményezett, hogy ezeket a partszakaszokat a halászok, a pásztorok, a kendert áztatók, a nagymosást végző helyiek és az aratás után kocistól-lovastól, ruhástól fürdő *pógárok* közösen használták a városi vendégsereggel.

A sok szempontból patriarchális és sok spontaneitást mutató fürdőéletnek a 19. század utolsó évtizedeiben a fürdőalapítási láz és ezzel együtt a Balatonban való fürdőzés intézményesülése és ritualizálódása vetett véget. A folyamat közvetlen mintája a térségben Füred, a „fürdőorvosok birodalma”¹⁰ volt. A füredi fürdőélet előképeit viszont a közép-európai gyógyfürdők jelentették, azok valamennyi kötelező kellékével együtt, az ásványvízkúráról és kádfürdőzéstől a sétaterén, az angolkerten, a zenepavilonon és a társasági illemszabályokon át a kéjpartig (*quai*), amelynek vonzerejét a Balaton jótékony kipárolgásainak élvezete adta. Füred azonban a gyógyulás általános ígérete mellett a – szintén gyógyulást célzó – balatoni fürdőzés gyakorlatával vált igazán mintaadóvá, hiszen a parti községek nem tudtak a füredi savanyúvízhez mérhető gyógyvizet kínálni a vendégeknek. Az 1789-ben már megtervezett, de végül csak 1822-ben átadott füredi balatoni fürdő lényegében hathelyiséges tavi „fürdőszoba” volt, amelyet 1830-ban úgynevezett kosaras uszodával egészítettek ki. Ez az innováció hamar népszerűvé vált: 1841-ben Füreden már több belépőt adtak el a hideg-, mint a melegfürdőbe.¹¹

A továbbra is az európai gyógyfürdőkkel versenyző balatoni fürdőtelepek, a korabeli marketing eszközeivel „magyar Karlsbadként” és „magyar Badenként”¹² hirdetett turisztikai célpontok változatos kifejezésekkel próbálták körülírni ezt a speciálisan balatoni¹³ létesítményt. A *hidegfürdő*, *tavi fürdő*, *tófürdő*, *fövenyfürdő*, *Balatonfürdő*, s végül maga a *strandfürdő* kifejezés megőrzi a gyógytényezők meglétéről tanúskodó „fürdő” szót, miközben mindegyik érzékeltetni kívánja, hogy maga a fürdő valójában a tónak egy infrastruktúrális fejlesztéssel civilizálttá tett részlete. Mit jelentett ez a nyelvi eszközökkel is megtámogatott kulturális ígéret a Balaton dualizmus kori látogatói, mindekelelt a (nagy)városi polgárság és a vidéki földbirtokosság, kisebb részben a hazai arisztokrácia számára? Elsősorban azt, hogy a nyaralási élményük legalább megközelítőleg azonos presztízsű lesz a rangos gyógyfürdőkben gyógyuló és kikapcsolódó elitekével. Másodsorban azt, hogy a receptre felírt Balaton

¹⁰ Eötvös Károly kifejezése, Eötvös 1982 [1900].

¹¹ Hudi 1988: 127.

¹² A külföldi előképekről részletesebben: Schleicher 2012.

¹³ Mint a terminológiai bizonytalanság is jól mutatja, a balatoni tavi fürdőzés jelensége a 19. században egészen új, a Monarchiában páratlan kulturális jelenség volt. Párhuzamként említhető két másik korai tavi fürdő: az erdélyi Vízakna, illetve az alföldi szikes tó, Palics. Ezek kiépítése csupán a 19–20. század fordulóján, jóval az első balatoni hidegfürdők után kezdődött meg. Vö. Kósa 1999: 46.

a felhalmozott, vagy csak hitel formájában létező vagyon elköltésének olyan legitim módja marad, amely a parton ücsörgést vagy a vízben hűsölést nem cél-
nak, hanem a fürdő kínálatában szereplő számos gyógytényező – Kneipp-kúra,
szőlőgyógymód, gyümölcskúra, savókúra, napkúra – egyikének tételezi, mi-
közben biztosítja, hogy a kúra után a vendég a társadalmi rangjának megfe-
lelő étteremben tud étkezni és a megfelelő klubhelyiségben kártyázni. Bár az
egyres fürdőhelyek – méretüktől vagy a bejegyzett fürdőteleppé válás folyama-
tában elfoglalt pozíciótól függően – korántsem támasztottak és ígértek azonos
elvárásokat, például a társadalmi érintkezések terén, a korszak meghatározó
balatoni fürdőtelepeinek nyelvi körülírása szemléletesen és mindenki számára
jól érthető módon ábrázolta a balatoni nyaralás társadalmi-kulturális karakte-
rét. Ennek jellemző elemei voltak: a fürdőegyesület, fürdőigazgató, fürdővállal-
kozó, fürdőtelep, fürdőház, szabadfürdő, napfürdő, világfürdő, fürdőkápolna,
fürdőlelkész, fürdőorvos, fürdőszolga, fürdővonat, fürdőkaszinó, fürdősátor,
zsidó fürdő, keresztény fürdő kifejezések.

Ezt a kiegyensúlyozott, világos üzeneteket hordozó szótárat bolygatta meg
a „strand” szó karrierje a 20. század első évtizedeiben. A kifejezés lassan, nagy-
jából az 1920-as évek elejére szilárdult meg: elmaradt az idézőjel és eltűntek
a zárójeles magyarázatok is, és egyre szaporodtak a sajátos strandkultúrát sejtető
szóösszetételek: strandkosár, strandcipő, strandtoalett, stranddivat, Strandszépe
stb. A kifejezés expanziója azóta is töretlen. Ha összevetjük az ezredforduló ba-
latoni szótárát a száz évvel korábbival, a „fürdőruha” kifejezés, illetve egyetlen-
egy hagyományörző strandelnevezés (Balatonfűzfő Fövenyfürdő) kivételével ma
már alig találkozunk a Balatonon a „fürdő” szóval. A strandolás gyakorlatát ma
korábbi (az 1920–1930-as évektől ismert) és egészen új (a 2000-es években fel-
bukkant) kifejezések írják le: strandtelep, strandidő, strandtáska, strandvendéglő,
strandbüfé, strandkölcsönző, utcastrand, nagystrand, szabadstrand, strandinter-
net, strandkönyvtár, strandfesztivál, kutyabarát, sportbarát, kerékpárbarát strand,
retro strand, nudista strand stb.

Ha meg akarjuk érteni, miben jelentett a strandolás (vagy legalábbis annak
ígérete és normatív elvárásrendszere) mást, mint a fürdőzés, érdemes a legel-
sőként adódó jelentésárnyalat-különbségre, a strandok tengerparti karakterére
összpontosítani. A világ nyugtalan, kaotikus karakterét képviselő óceánok fel-
fedezésére, természettudományos megértésére és teológiai átértelmezésére tett kí-
sérletek a 17–18. században hoztak áttörést a tengerpartok használatában és hasz-
nosításában. Az egymással párhuzamosan zajló értelmezési folyamatok – például
a holland tengerpart festészeti témává válása, a nápolyi öböl felfedezése – a 18.
század közepére termelték ki a „gyógyhatású” tengeri fürdőzés elméletét, majd
gyakorlatát. A tengeri fürdők mintája, az angliai Brighton látszólag éppen azt az
utat járta be a 18. század végén, mint közel ötven évvel később Füred: a gyógy-
fürdői közeg – társadalmi és infrastrukturális értelemben – átköltözött a száraz-
földi Bathból a tengerpartra, és új divatot teremtett, amely a vasút megjelené-
sével tömegessé vált, és egyre alacsonyabb státuszú nagyvárosi tömegek számára

nyújtott alternatívát a szabadidő eltöltésére.¹⁴ Feltűnő az analógia, amely a Csatorna mindkét partján, majd Németországban kialakult füzérszerű nyaralótelepek és a 20. század első felében a Balaton déli partján kiépülő településrendszer, az *urbs balatonica*¹⁵ között nagy vonalakban fennáll.

Az angliai és a hazai folyamatok részletesebb összehasonlítása azonban egy érdekes különbségre is rámutat. A tengeri fürdők az ősmintát adó Bath vagy Tunbridge Wells intézményeit (kurszalón, szállodák, fürdőkönyvtár stb.) a tenger felé néző, a szárazföld felé zárt épületek formájában ültették át. Ezzel szemben Füred első gyógyfürdői építményei lényegében háttal álltak a Balatonnak, egyfajta szárazföldi gyógyfürdő képét mutatva, s ez a kép csak évtizedek múltán egészült ki a hidegfürdő-szolgáltatással, a tó felé nyitással. Füred (pontosabban a Savanyúvíz fürdőtelep) tehát úgy fordult a víz felé, hogy közben megtartotta a szárazföldi gyógyfürdő képét is, s ez a hibriditás hozzájárulhatott ahhoz, hogy a fürdő–strand karakterváltás folyamata hosszabb volt, mint az európai tengerpartok esetében.

Bár a tengeri fürdők marketingje a 18. században még szintén a gyógyfürdői előképekre támaszkodott, a „gyógyhatások” között kezdettől fogva ott találjuk azt a – sokféle tényezőből összeálló – elemet, amelyet a civilizáció peremén, az emberi kultúra ellenpontjaként megélt tenger megtapasztalása mint egzisztenciális kihívás és hatás jelentett. A tengeri fürdő mellett elsőként érvelő mű, Richard Russel angol orvos munkája¹⁶ a tengerpart vitalizáló erejét többek között annak izgalmat és félelmet keltő hatásával magyarázza. A kúraként javasolt tevékenységek, például a sziklákon élő növényekkel masszírozás, hirtelen vízbe merülés okozta rekeszizomsokk, az egészséges parti emberek (halászok) látványa stb. összességében olyan ajánlatot képeztek, amely ebben a formában más gyógyfürdőkben nem állt, nem állhatott rendelkezésre. Bár a „kúra” és az egyéb fürdőszabályok formálisan még évtizedekig részét képezték a tengeri fürdői gyakorlatnak, a kúra kijátszására tett kísérletek, a fesztelenebb társadalmi érintkezés (például a nők és férfiak együtt fürdőzése) érdekében tett erőfeszítések kezdettől fogva jelen voltak, a „lázadások” pedig újabb és újabb partszakaszok elfoglalásához vezettek.¹⁷

E jelenségeket mérlegelve feltételezhető a fürdő és a strand közötti különbségnek egy olyan rétege, amely hordozza a „gyógyhely” és a „fürdésre alkalmas tengerpart” jelentések közti eltérést fizikai (földrajzi környezeti) értelemben, de ezeknél elvontabb: ez pedig a szabadság homályos ígérete. Homályos, mert egyszerre hordozza a természettel való kötetlen érintkezést, a társadalmi kötöttségek enyhítését és ezekkel összefüggésben egyfajta szabadosságot, amely az öltözködéstől a nyelvhasználatig számos jelenségben tetten érhető.

¹⁴ Corbin 1995.

¹⁵ Kanyar József kifejezése a déli part turisztikai átalakulására. Kanyar 1978.

¹⁶ Russel 1750-ben latin, majd 1752-ben angol nyelven megjelent orvosi művét és annak hatásait elemzi Corbin 1995.

¹⁷ Corbin 1995: 78–85, 278.

Hogyan érvényesült ez a homályos, mert definitíve sehol közzé nem tett, mindössze a strand szó jelentéstartományában felvillanó elvárás- és kínálatrendszer a 20. századi Balaton-parton?

A TEST SZABADSÁGA

A „fürdő” és a „strand” között eleinte nem volt éles határ. A két jelenség találkozása egyfajta átmeneti zónát rajzolt ki, amelyben a kultúra és a natura találkozott, szabályrendszereik egyrészt keveredtek, másrészt vetélkedtek egymással. A balatoni fürdőzés történetében a nyílt vízzel való egyre szabadabb találkozás az 1880-as évektől valósulhatott meg. A Sió-zsilip megnyitása és a déli parton futó vasútvonal átadása (1861) egyre több olyan partszakaszt tett elérhetővé, ahol a homokos apadástérület és az alacsony vízállás nagy területeken tette megközelíthetővé és élvezhetővé a vizet. Ez a táji adottság egyszerre jelentett előnyt és hátrányt. Szemben az északi parttal, ahol az iszapos talaj miatt muszáj volt bejárót és hozzá kapcsolódó vízi öltözőkabin-rendszert építeni, a déli parton a szemérem és illem biztosítékát adó fürdőház el is maradhatott, vagy egyedi, családi kabinná szűkülhetett, ahol más szabályok voltak érvényesek. A szabad, bármiféle fürdői rituálétól mentes vízbe lépés lehetőségét a „strandot” fenntartó, a nyaralóéletet szervező egyesületek, később befektetők nem nyíltan hirdették, csak utaltak rá. A leggyakrabban a „homokos” fürdő vagy a „föveny” szavak érzékeltették a part tengerstrand-szerű vonásait, illetve megjelent a korabeli marketing eszköztárában a „gyermekgyógyhely” és a „gyermeknyaralóhely” kifejezés is. Tényszerűen nem bizonyítható, mégis úgy tűnik, hogy a klasszikus gyógyfürdőkkel szemben a Balatonon korán célközönséggé váló gyermek a fürdő–strand paradigmaváltás egyik első kifejeződése. A sekély vízben, az idő előrehaladtával egyre kevésbé formális fürdőruházatot hordó, biztonságosan fürdőző gyermek már annak a nyaralási modellnek a része volt, amely a 19–20. század fordulóján kezdett megerősödni, és néhány évtized alatt uralkodóvá vált. A fokozatos meneteles meder mellett a déli part előnyei között egyre gyakrabban hozták szóba a bédekkerek a hullámvast és az amúgy tipikusnak mondható balatoni természeti környezet hiányát: „kő, hínár, nádas stb. sehol sem teszi kellemetlenné” – olvasható a balatonboglári fürdő hirdetésében, amelynek „hullámverése pedig egyenesen a legnagyobb”.¹⁸

Források hiányában lehetetlen pontosan megmondani, vajon a Balaton-part tengerstrand-szerű átalakulásának, illetve az értelmezésében tapasztalható változásoknak a katalizátorai a közönség igényei vagy a fürdőfejlesztők reményei voltak-e, vagy e kettő egymásra hatásáról van-e szó. Tény viszont, hogy a „lidósításnak” nevezett tájformálás a századfordulón programszerűen zajlott a térségben. Ennek két leglátványosabb példája az almádi és a siófoki strand volt, amelyek a nádas, mocsaras, iszapos területek (helyi kifejezéssel *csuhus* rétek) felszántásával,

¹⁸ Hirdetés. *Magyarország* 1915. július 11.

majd feltöltésével keletkeztek. A fővény homokját az aligai magaspartból termelték ki, és szállították szekérszámba Almádiba, illetve Siófokra. Hasonló homokfeltöltéssel született a keszthelyi és az ábrahámhegyi strand is.¹⁹ A tengerparti hatást fokozták a strandokra telepített szélfogó sátrak és a kerekeken gördülő, vízbe tolató (és a balatoni iszapban folyton megakadó) fürdőkocsi, mely utóbbi „Magyar Tenger” névre keresztelt ugyan a siófoki fürdő bérlője, de a közvélemény csak „osztendei kocsi” néven emlegetett.²⁰ Hatalmas erőfeszítések történtek az árnyas sétányok (esplanade-ok) telepítésére is, amelyek teljességgel idegenül hatottak a helyi lakosságra általánosan és nagy haszonnal kitermelt nádlásként²¹ hasznosított fátlan területeken. A parti kis fenyőerdők, platánsorok a tengerparti sétányokat voltak hivatottak pótolni, de telepítésük nem mindig volt sikeres. Előfordult, hogy a fiatal platánok éppen a strandi homokfővény rendszeres felszántása miatt fordultak ki a földből.²² Rendszeres probléma adódott a szélben szabadon terjedő repülőhomok és az áradások, apadások, jégtorlaszok okozta elhabolásokból is.²³

Évtizedes távlatból szemlélve a lidósítás programja nem volt sikeres: a strandok és parti létesítmények épségét az áradásokkal és jégtorlulásokkal szemben hosszú távon csak a partvédelemnek nevezett környezetátalakítás tudta biztosítani. A kövekből, cölöpökből és betonelemekből emelt parti védműveket az 1920–1930-as években kezdték szorgalmazni, de a jelentős költségek miatt 1945

¹⁹ Szaplonczay–Vajthó 1907: 203; Sziklay 1932: 221; Lukács 1947: 33; Keresztury 1960: 38.

²⁰ Az 1880–1890-es évek balatoni strandjainak infrastruktúrájáról nehéz átfogó képet alkotni. A bédékkerek, sajtóhíradások nem térnek ki a korszakban általánosnak, közönségesnek ítélt szolgáltatásokra, szemben az újításokkal, amelyek nagyobb visszhangot váltottak ki. A korai építményekre (öltözőkabinok, tornaszerek) és eszközökre (pl. strandkosarak, szélfogó sátrak) leginkább a képi ábrázolásokból következtethetünk. Egyedi jelenség volt a siófoki fürdőbérlet kezdeményezése, aki 1893-ban Veszprémben a belgiumi üdülőhely, Ostende példáját követve több kabinból álló ún. fürdőkocsit gyártatott a siófoki strandolók számára. Akárcsak tengerparti előképei („bath machine”), ez a kocsi is kettős célt szolgált: megvédeni a fürdőzőket a Bakony felől fújó hideg szelektől, és biztosítani a nők és férfiak illendő elkülönülését a strandon. Az „osztendei kocsirol” több napilap is beszámolt.

²¹ A helyi lakosságra összetett víz- és parthasználati rendszerében kiemelkedő jelentőségűek voltak a nádasok, amelyeknek gazdasági hasznát jól érzékelteti, hogy téli vágását „második aratásnak” nevezték. A jó minőségű tetőfedő anyagot adó kiterjedt északi parti nádasok kétharmada közbirtokosságok kezén volt, de az uradalmak kezén lévő vízpartokat is rendszerint helyiek bérelték. A nád hasznosításáról részletesebben: Jankó 1902: 229–301; Schleicher 2018: 228–229.

²² A déli part lidóit rendszeres szántással tartották karban, óvták a növényzet elvadulásától. Antalffy 1964: 634.

²³ A partokon való megtelepedés – villatelepek, strandok, sétányok létesítése – számos olyan természeti jelenséggel szembesítette a balatoni kultúrharci szereplőit, amelyre nem számítottak és amely súlyos károkat okozott a turisztikai befektetőknek. Ezek sajátos módon utólag igazolták annak racionalitását, hogy a balatoni öslakosság települései nem a partokon, hanem azoktól átlagosan egy kilométer távolságra jöttek létre. A jelenségek közül a strandfejlesztőket legérzékenyebben az apadás és az elhabolás érintette. Az előbbi aszályos nyarakon, akár évtizedeken keresztül iszapos mocsárrá, majd homokosítvággá változtatta a fürdőhelyeket, az utóbbi pedig partszakaszok beomlásához, létesítmények pusztulásához vezetett. A Balaton szeszélyei és pusztítása ellen hosszú távon a vízállás szabályozása és a partvédelem bizonyult hatékonynak. Bővebben: Schleicher 2018: 244–277.

előtt mindössze 15 kilométernyi területen készültek el. A program a Balatoni Intéző Bizottság újraalakítását (1958) követően az 1960-as évektől teljesedett ki. Eredménye a jelentős százalékban körbebetonozott Balaton lett,²⁴ amelyet helyenként, a 2010-es évek új lidősítási hullámában kezdenek néhány méteres szakaszokon megbontani a fövényhatás kedvéért.

Bár a tengeri környezet kialakítása hosszú távon sikertelen volt, a Balaton gyógyfürdőfunkciójának erodálódása lassan, de visszafordíthatatlanul megkezdődött. Az 1880-as évektől szaporodó új fürdőtelepek mindegyike próbálkozott „gyógytényezők” felmutatásával, kúrák biztosításával,²⁵ 1920 után, részben a trianoni döntéssel elveszített magaslati és ásványvizes gyógyhelyek pótlására pedig központi program is megfogalmazódott a balatoni telepek betegségtípusok szerinti besorolására.²⁶ Bár a nagy ívű terv szerint 1925-re Almádinak az anyagcserezavarban szenvedők, Fürednek a szívbetegek, Badacsonynak a vesebetegek, Siófoknak és Fonyódnak a neuraszténiasok gyógyhelyévé kellett volna fejlődnie, még a szerző is elismeri, hogy Tihanyban, Siófokon és Földváron alapvetően a „sport és luxus” uralkodik.²⁷ A kisebb fürdőhelyeken nyíltan, a „világfürdői” babérokra törő előkelőbb telepeken szemérmesebben, de a 20. században mindenütt legitimé vált a spontán hűsölés kedvéért való fürdőzés gyakorlata, amelyet az ezzel szinte azonos szintű vonzerővé váló – és a gyógyfürdők kínálatából jellemzően még hiányzó – napozás egészített ki. 1941-ben közigazgatási szempontból 31 község rendelkezett üdülőhely-, 21 nyaralótelep-besorolással, és mindössze két településnek járt ki az adózási szempontból kedvezőbb gyógyhely-minősítés (Füred, Földvár).²⁸ Valamennyi strandon létjogosultságot nyert a „napfürdő”, a „fövényfürdő” és az úszás, amelyeket eleinte próbáltak a kúra részeként definiálni. Az 1920-as évektől a „fürdő” szó elmaradt ezekből a kifejezésekből, maradt a „nap” és a „fövény”, azaz a strandolás megkülönböztető jegyének tekinthető, félig fekvő, félig ülő, lustán szemlélődő és leginkább a semmittevésre hasonlító pozíció önmagában is legitimitást nyert.

„A Balaton egy nagy nemzeti idegszanatórium” – idézték a kortársak Herceg Ferencet az 1930–1940-es években,²⁹ érzékelve a Balaton karakteres funkcióváltását. Bár a tó tudományosan igazolt balneológiai és klimatológiai erényei a mai napig nem koptak ki a marketing eszköztárából, a megfogalmazás egyre

²⁴ Breinich 1974: 250–254.

²⁵ Almádi fejlesztői például az 1880-as években a Kneipp–Rikli-kúra bevezetésétől remélték a sikert. Az északi partot általában az anémiásoknak és tüdőbetegeknek ajánlották, míg a délit a „satnya gyermekeknek” és a gyengélkedő nőknek. Vö. Boleman 1900: 34.

²⁶ A meg nem valósult elképzelés a teljes Balaton-partot gyógyhellyé minősítette volna, ezen belül az északi part klimatikus, a déli pedig „tengeri jellegű tófürdő” besorolást kapott volna. Vámosy 1921.

²⁷ Vámosy 1921: 71.

²⁸ Tóth–Sági (szerk.) 1940.

²⁹ Margittay 1943: 3.

általánosabb és homályosabb lett,³⁰ a hangsúly arra az önfeledt testi-lelki kikapcsolódásra helyeződött, amelyet a sajátos balatoni környezet és mindenekelőtt a strand a maga kötetlenségével biztosítani tudott.

A TÁRSADALOM SZABADSÁGA

A „nemzeti idegszanatórium” kifejezés megalkotója, Herczeg Ferenc író 1929-ben vásárolt telket Badacsonylábdihegyen, ahol magyaros stílusú nyaralólakot épített, majd hamarosan állandó lakossá vált itt. Bár a Balatonon továbbra is, mint ahogy a turizmus valamennyi korszakában, jelentős számú alkalmi nyaraló fordult és fordul meg, Herczeg ingatlanszerzése és a tóhoz való viszonya annak a sok ezer polgári, köztük számos értelmiségi nyaralótulajdonosnak a Balaton-értelmezését tükrözi, akik második otthonukként, az identitásépítés terepeként tekintettek és tekintenek a térségre. Budapesti mestereknél rendelt népies bútorokkal berendezett nyaralóvilláikban, présházaikban a magyar parasztságról konstruált ideák, valamint a helyi tárgyi és szellemi kultúra sajátos kölcsönhatása alakult ki, miközben e nagyvárosokból érkező nyaralótulajdonosok ismerői, használói, de egyúttal új birtokosai és átértelmezői is lettek a tájnak. E másfél évszázados, sokféle életutat, szándékot, lokális változatot, de mégis egységes mintázatot sejtető balatoni identitásépítés-épülés részleteit és mérlegét e tanulmányban nem szükséges érinteni. Témánk szempontjából elegendő talán utalni annak szimbolikus jelentőségére, hogy a badacsonylábdihegyi strand,³¹ az egykori lóitató, amelynek partvédelmét és infrastruktúráját 1937-re építették ki, ma, a legutolsó felújítást követően a mindössze 17 évig Lábdihegyen élt Herczeg Ferenc nevét viseli.

A balatoni villa- és nyaralótelepeken kiépült identitáskonstrukcióban sajátosan – a városi-nagyvárosi épített strandoktól eltérően – alakult a strand használata és értelmezése. A néhány hétre nyaralni érkező vendégek számára a térség legfontosabb vonzereje a strandfürdő volt, és ez csak némileg módosult napjainkra. Bár a turisztikai régió kialakulásának különböző szakaszaiban elméleti alapokra támaszkodva más-más földrajzi térséget jelöltek meg a térség fejlesztéséért elkötelezett értelmiségiek, szakemberek, politikusok, a „Balatonra utazunk” vagy a „balatoni nyaralás” kifejezés egészen az 1970–1980-as évekig³² a főként és elsősorban strandolással eltöltendő szabadidő szinonimája volt. Annak ellenére, hogy az útikönyvek – elsőként a Balaton-Egylet népszerűsítő kiadványa – a kezdetektől ajánlanak a vízparti élvezetektől független turisztikai célpontokat az idelátogatók figyelmébe, a kötelező tihanyi és badacsonyi kirándulásokat leszámítva

³⁰ „[M]akroklimája kímélő jellegű, ingerei közül a biológiai sugárgazdagság jótékony hatású” – írta például a *Kis Újság* 1950-ben a Balaton közegészségügyi jelentőségéről. *Kis Újság* 1950. május 5.

³¹ A strand történetéről részletesen: Cser 2008: 98–117.

³² A háttértelepülések felértékelődése, különösen a Balaton-felvidéken – nem függetlenül a nagyvárosi értelmiségi ellenkultúra építésétől – némileg relativizálta a közvetlen vízpart jelentőségét.

ezek a programok a nyaraló tömegek számára kizárólag az esős napok valamiféle kényszerű póttevékenységét jelentették.

Számos különböző típusú forrás feldolgozása alapján megállapítható, hogy a Balatonon tartózkodás lényege a természetben, azaz a vízben és a vízparton időzés. Ebben az értelemben a turizmustipológia rendszerében³³ a balatoni turizmus az „egzisztenciális” autentikusságkeresés elméletébe illeszthető be a legpontosabban. Bár a kulturális-történeti-építészeti emlékekre irányuló „objektív” és a megkonstruált valóságok (például a fesztiválok) fogyasztását célzó „szimbolikus” autentikusságkeresés egyes vonásai nyomokban, főként mint kísérletek feltehetően a balatoni turizmus történetében, az ittlét valódi célja és értelme a mindennapokétól nagyon különböző léttapasztalatok megélése volt. Az én megélése az otthonitól különböző környezetben megtalált testi-fizikai élményeken keresztül olyan egzisztenciális tapasztalat, amely a tengerpartok és magashegyek természetközeli turizmusának alapvonása. A balatoni élménytérben a tengerpartok vízkultusza – szezonálisan, de a szezonban felfokozott formában – elsődlegesen a strandon, másodlagosan magán a nyílt vízfelületen érvényesült; ez utóbbit úszás, csónakázás, vitorlázás, hajókirándulás formájában vette birtokba a nyaralónépesség. A nyaralók tájszemléletének fókuszja tehát vízközpontú, és ez a fókusz kerül időről időre konfliktusba az alapvonásaiban szárazföldi perspektívát érvényesítő őslakosság víz- és vízparthasználatával. A balatoni turizmus egzisztenciális autentikusságkeresése szinte teljességgel kizárta a térség objektív autenticitásával való szembesülést: a nyaralók a turizmus történetének egyetlen időszakában sem mutattak tömegesen érdeklődést a helyi lakosság hagyományos kultúrája iránt, és erre a – látványosabb, kevésbé polgárosult néprajzi tájakra összpontosító – néprajztudománytól sem kaptak ösztönzést. A felismerés tehát, hogy a „strand” az év nagy részében rét, kaszáló, nádlás, állatitató- és -fürösztő-, mosó-, kenderáztató- és halászóhely, hiányzott. Ennek megfelelően a kettős használatból eredő konfliktusok – tehéncsorda érkezése a fürdőzők közé vagy a fürdőkabinok megrongálása – nem értelmezési problémaként, hanem a Balaton tereiért folyó kultúrharc tüneteként jelentkeztek. Ennek a harcnak egy sajátos hibrid terméke volt a „szabadstrand”, korabeli szóhasználatban – illetve jogi terminus technikusként – „szabadfürdő”.

Bár a nyaralók érdekképviselői a 20. század első felében erőteljes lobbitevékenységet folytattak a teljes Balaton-part turisztikai birtokbavétele érdekében, a parthasználatot szabályozó mindkét jogszabály (az 1885. és az 1929. évi is³⁴) deklarálta az ősközségek jogát a szabadon és ingyenesen megközelíthető,

³³ A turizmusantropológia szakirodalma számos különböző elméleti alapon álló turizmustipológiát dolgozott ki. A Balatonra irányuló turizmus értelmezésében Wang elmélete tűnik a leginkább használhatónak. Az autentikus élmények iránti vágyakozás elmélete a turizmusantropológia egyik alapvetése, Wang ezt az elméletet árnyalja, az autentikusságformák tipizálásával, megkülönböztetve a szimbolikus, az objektív, illetve az egzisztenciális autentikusság fogalmát. Wang 2012.

³⁴ A vízjogról szóló 1885. június 14-én kiadott 13. törvénycikk meghatározta a szabad, illetve a hatósági rendelkezés alatt álló vizeket, a vízi szolgalmak válfajait, vízhasználati társulatok működését stb. A törvény rögzítette, hogy a meder a vele érintkező part tulajdonosának a birtoka,

úgynevezett szabadfürdők kijelölésére. A strandolás divatjának popularizálódása az 1930-as évekre a balatoni őslakosságot is elérte, az állatok, kocsik, ruhák mosása és a ruhástól fürdőzés mellett megjelentek a speciális fürdőruhát – kékfestő kötényt, vállkendőt, házi készítésű klott fürdőszoknyát – viselő helyiek, akik e vízparti dülöket fokozatosan „stranddá” minősítették át. Ez a folyamat ismét a nyelvi eszközökkel ábrázolható a legerőteljesebben: a funkciók keveredését plasztikusan érzékeltetik a Disznólejárói strand (Kenese), Lóstrand (Csopak), Libás strand (Keszthely) helynevek. A helyiek és a nyaralók strandjai hosszú évtizedekig léteztek egymással párhuzamosan, bár a határok fokozatosan átjárhatóvá váltak. Az 1930-as évek végétől egyre alacsonyabb társadalmi státuszú rétegek jelentek meg nyaralótulajdonosként, illetve alkalmi vendégként a térségben, s ők gyakorta választották a fizetős helyett a szabadstrandokat. Ugyanakkor a helyiek, főként a házuk tisztaszobáiban vendégeket fogadók, maguk is építhettek vagy bérelhettek fürdőkabint a fürdőtelepi fizetős strandon, ahová gyakran vendégeikkel együtt jártak le fürdeni. A strandok a vízén keresztül is átjárhatóak voltak: az előkelőbb fürdőtelepek strandjaira több településen a kevésbé tehetősek egyszerűen átúsztak a szabadstrandokról.

Az egzisztenciális élménytér funkciója mellett a balatoni strandoknak a Herceg Ferenchez hasonlóan a Balatonon szezonálisan vagy véglegesen letelepedő villa- és nyaralótulajdonos népeesség körében egy kiegészítő szerep is jutott. Az eleinte magányos villákból, majd nyaralóépületek soraiból és utcáiból kialakuló fürdőtelepek – a szőlőhegyek átépítéséből keletkezett Fonyódot, Révfülöpöt és Almádit leszámítva – az őslakosság által korábban időszakosan vízzel borított, mezőgazdasági céllal hasznosított közvetlen parti területeken jöttek létre. Mivel az eredeti ősközségek (halászó, szőlő- és földművelő települések) racionális okokból évezredekken keresztül a parttól átlagosan mintegy egy kilométer távolságban alakultak ki, a fürdőtelepek alapítói és használói joggal élték meg civilizációs tettként, egyfajta kultúrateremtésként a fürdőtelep bármely fejlesztését, a faültetéstől az alagsóvezésig. Ezekben az új civilizációs terekben kitüntetett szerep jutott a strandoknak mint sokáig az egyetlen közösségi térnek, amely a szervesen fejlődő és nem szezonális települések esetében térszervező erőként működő falu- és városközpontokat pótolta.³⁵ Az újabb és újabb parcellázások következtében idővel az ősközségek és a fürdőtelepek földrajzi értelemben összeépültek, eltérő karakterük és térszervezésük viszont a mai napig megmaradt. Az őstelepülések egész évben működő intézményrendszere az egykori faluközpontokban vagy azok közelében található, ez egészül ki a turistaszezon idejére egy második településközponttal,

a Balaton-parti községeknek azonban ki kellett tűzniük a szabad vízhasználatok és a szabad fürdőhelyek területét. Az 1929 évi 16., „A gyógyfürdőkről, az éghajlati gyógyintézetekről, a gyógyhelyekről és az ásvány- és gyógyvízforrásokról” szóló törvénycikket a korabeli szóhasználatban „Fürdőtörvényként” emlegették. Ez a jogszabály, a Balatoni Szövetség várakozásaival ellentétben, *érintetlenül* hagyta a szabadfürdők kijelölésének jogát.

³⁵ Településenként eltérő időszakokban és módon, de hasonló szerepet töltöttek és töltenek be a vasúti megállóhelyek is, amelyek egyes fürdőtelepek névadásban megmutatkozó identitását is meghatározták.

a strand területén és annak közvetlen környezetében. Hagyományosan a fürdőzés lehetősége, valamint az itt koncentrálódó éttermek, üzletek rajzolták ki az ilyen jellegű központokat, a rendszerváltozást követő évtizedekben azonban fokozatosan további új funkciók is megjelentek erre felé. A leglátványosabbak ezek közül a kulturális és szórakoztató események (koncertek, fesztiválok, sportesemények, bajnokságok), amelyek befogadására számos balatoni strandon mára színpadot is kiépítettek, de ismerünk strandon létesített kertmozit is (Révfülöp). Ezt a művelődésiház-, illetve főtérfunkciót egészíti ki számos helyen a strandkönyvtár, amely szintén az állandó lakosság számára nyújtott szolgáltatások szezonális megduplázódásaként keletkezik: a helyi könyvtár részlegeként, speciális, válogatott „szabadidős” könyvkínálattal. Az urbánus művelődési formák közül említésre méltó a strandszínházak és strandkiállítások jelensége is. Balatonmárfiafürdőn és Balatonfüreden az Esterházy strandon immár egy évtizede állandó helytörténeti tárlat működik, de alkalmi kiállítások más balatoni strandokon is előfordulnak. Azokon a településeken, ahol a speciális fürdőtelepi fejlődés következtében a „központ” szerves módon nem tudott kifejlődni, kifejezetten erőteljes a strandok általános közösségiszintér-funkciója is, amely akár politikai vagy egyéb közösségi kampányok helyszínévé is avathatja a fürdőt.

A strand funkcióbővülése viszonylag új jelenség, a rendszerváltás előtt jellemzően csak az esti korzó (sétahelyszín) szerepkör volt megfigyelhető azokon a településeken, ahol nem volt erre alkalmas sétány vagy kikötő. Egy ezzel ellentétes folyamat, azaz a strandon elfogadott viselkedésminták kiterjesztése a település egy részére vagy egészére viszonylag korán megkezdődött. A folyamat előrehaladása leglátványosabban abban mérhető, hogy milyen, a strand határain kívüli terekre terjedhet ki a fürdőöltözetek elfogadottsága: hol lehet, szabad, elfogadott egy szál fürdőruhában vagy azt éppen csak takaró strandöltözetben megjelenni. A nyaralók erre irányuló kísérleteit leginkább a tiltó szabályokból és a jelenséget kritizáló publicisztikákból lehet rekonstruálni.

A strandon érvényesülő sajátos viselkedési szabályok alkotta kulturális mintázat legitimitása kutatásaim szerint nagyjából az 1930-as évek elejére alakult ki. Ekkor került egyensúlyba a vele éppen ellentétes irányú folyamattal: a természetközeli (vízparti) tartózkodás civilizációs normarendszerbe szabásával, amely a balatoni fürdőélet kialakulásának kezdetén határozott törekvésként és elvárásként mutatkozott meg.

A korai hidegfürdők az általános társasági viselkedés szabályait örökölték meg, és adaptálták a vízparti környezetre: az urak és hölgyek egymástól elkülönítve, meghatározott rituálék szerint, meghatározott ideig, az utcai ruhákhoz hasonló öltözetekben tartózkodtak a vízben, onnan pedig már – a vízre épített öltözőkabinoknak köszönhetően – utcai öltözetben léptek ki. A vízparti tartózkodás szabadságfokának emelkedésével, a viselkedési normák lazulásával ez a folyamat megfordult, elfogadottá váltak az egyre inkább specializálódó fürdőruhák, amelyekben a parton is lehetett tartózkodni. Maga a folyamat általánosságban nehezen írható le, hiszen egyes fürdőhelyek, nyaralótársaságok helyi szokásai

erőteljesen befolyásolták a lokális viselkedésmintákat. Az 1920-as években sorra születő fővárosi mesterséges épített és Duna-parti természetes strandok kelléktára és viselkedésmintái is visszahatottak a balatoni strandokra. A fesztelenség terjedése – strandon belül, illetve a fürdőhely egészére kiterjedően – nagyban függött attól is, milyen társadalmi réteg volt meghatározó az adott Balaton-parti fürdőhelyen. Más szabályok érvényesültek a Budapest vagy Lipótváros „fürdőszobájaként”³⁶ emlegetett bohém Siófokon – ahol a korabeli sláger szerint a „strandon van ribillió” és „jampec van vagy millió”³⁷ –, mint a tapolcai iparosok által kedvelt Ábrahámhegyen vagy éppen a bélatelepi strandon, amelyet Budapest főpolgármestere, Ripka Ferenc irányításával a helyi fürdőegyesület igyekezett a keresztény úri Magyarország szellemiségéhez méltó „illedelmes” szigetként védelmezni az erkölcsök lazulásától.³⁸ Az tehát, hogy mikor lehet egy szál fürdőruhában leülni a strand területén található sörözőben, és szabad-e strandpapucsban részt venni a vasárnap reggeli fürdőtelepi misén, fürdőhelyenként és koronként változó volt, és ma sem egészes.

„Illik tudni, hogy a hölgyek nem szépek, ha shortban vagy fürdőruhában sétálnak a rendes utcai forgalomban, mert ez olyan, mintha kivágott báli ruhában mennének a vásárcsarnokba... Minden jampecben és csirkefogóban aljas gondolatokat ébreszteni: ez nem uri nőhöz illő. A főenyfürdőben is akkor van helyén az ilyen ruha, ha ott is diszkrét úri társaság van együtt. Magunk között szabad pongyolának is lenni, de odi profanum vulgus!”

– írta Cholnoky Jenő a Balatonról szóló ismeretterjesztő könyve bevezetőjében, 1936-ban.³⁹ Nyilván nem véletlenül kezdte ezzel a művet: egy olyan jelenségre reagált, amely, ha nem is mindennapos, de már moralizálásra alkalmat adóan ismert volt a balatoni fürdőhelyeken.

A balatoni terekben leképeződő és újratermelődő társadalmi egyenlőtlenségek a strandon sem tűntek és tűnnek el: „a diszkrét úri társaság” megtalálta és megteremtette a maga külön strandjait, mint ahogyan a későbbi elitek is a maguk zárt vállalati, párt- és kormányüdüloit, magánstrandjait. Erős korlátokkal érvényesül tehát az a communitas-élménynek vagy antistruktúrának nevezett jelenség,⁴⁰ amelyet a turizmusantropológia tételez fel azokban a turizmusban kitermelődő sajátos egyenlőségi helyzetekben, amelyeket az azonos módon megélt egzisztenciális kihívás hív életre. Az antistruktúra e korlátozott érvényesülése

³⁶ Karinthy Frigyes *Lipótváros története* című humoreszkjéből származó, a II. világháború előtt közismert kifejezés. Schweitzer 2013.

³⁷ N.N. 1926: 16.

³⁸ A fürdőtelep-üzemeltetés szigorú erkölcsi elveiről Ripka nyilatkozott Margittay Rikárdnak, a *Balatoni Kurír* publicistájának. Margittay Rikárd: Nagyjaink a Balaton mellett: Dr. Ripka Ferenc. *Balatoni Kurír* 1937. augusztus 4.

³⁹ Cholnoky 1936.

⁴⁰ Victor Turner kifejezése arra a turizmusban megváltozó társadalmi és morális állapotra, amelyet a turizmusban kitermelődő rítusok hoznak létre és tartanak fenn. Pusztai 1998: 13–14.

a Balaton-parti turisztikai zónában nem független attól a ténytől, hogy a strandokat többségében azok a fürdőtelepek hozták létre, amelyeknek rendszere és karaktere az ősközségektől függetlenül vagy éppen azokkal szemben a magyar társadalom makrostruktúráit képezték le és ültették át a turisztikai térbe.

A társadalmi egyenlőtlenségek a terek differenciált használatán túl a strandkultúra felszíni jelenségeiben is testet öltöttek és öltének. A strandon, ahol a nap, a szél, a víz az úr, látszólag egyformán meztelenek, s ebben egyenlőek vagyunk. E természetközeli, lecsupaszított állapot azonban minden korszakban életre hívja a nap, a szél, a víz és a meztelenség elleni védelem kulturális vívmányait – árnyékolókat, fekvőalkalmatosságokat, magukat a fürdőöltözeteket és azok kiegészítőit –, amelyek egyszerre számolják fel ezt az egyenlőséget és jelenítik meg a társadalmi különbségeket, miközben feszegetik is azokat. Ennek leglátványosabb jele a fürdőruhákkal kapcsolatos mindenkori – kis túlzással társadalmi – vita. A vita háttérében a fürdőöltözetek alkalmassága áll, amely lényegében a meztelenség és az alkalmi öltözetek nehezen értelmezhető kombinációjává avatja ezt az öltözetípust.

A határokat feszegetőkről, a strandok mindenkori (botrány)hőseiről rendre megemlékeztek a sajtó képviselői. A lengességért vívott harcban a fürdőöltözetek kurtításának újabb és újabb határát lépték át a divattervezők és a test szabadságát fontosnak tartó nők. Feltűnő, hogy a férfi fürdőruhahivat változása egyetlen korszakban sem váltott ki olyan moralizálási hullámot, mint a női fürdőruhák szabásának megváltozása, fokozatos rövidülése, kétrészesé válása, majd további megkurtítása. „Siófokon például nem az a fontos, hogy itt van egy hajításnyira a Balaton, hanem az, hogyan tudnak a nők lehetőleg a legruhátlanabbul kószálni a főutcán vagy ülni az eszpresszóban” – írta egy (férfi) kritikus 1955-ben,⁴¹ de a mondat ötven évvel korábban és később is születhetett volna, lévén szó a balatoni strandokkal foglalkozó tudósítások egyik kedvenc témájáról.

A balatoni strandok használatának demokratikus vonásai a kezdetekhez, majd a Horthy-korszakhoz képest az 1960-as évektől szaporodtak meg. Ideológiai szinten ugyan már a háború romjain, 1945 nyarán megindult a dolgozói üdültetés, de a strandok és strandlátogatók számának látványos növekedése csak 15 évnyi stagnálás után, az 1960-as évek elején kezdődött meg. Számos kempinget (autós strandot) és vízparti motelt nyitottak, a legnépszerűbb fürdőhelyek (Almádi, Arács, Füred, Siófok) strandjainak területét pedig kétszeresére-háromszorosára növelték.⁴² A nagy tömegeket befogadó, ám így is zsúfolt strandok nem kedveztek a társadalmi különbségek deklarálásának: a lángososnál és a csónakköltözőnél együtt álltak sorba az államosítással ingatlanjaikat veszített volt villatulajdonosok, a téeszoldozói nyaraltatás és vállalati üdültetés kedvezményezettjei, az úttörőtáborok lakói és a helyi őslakosság képviselői.

⁴¹ A nők erkölcsstelenségét Ruttkay Éva fürdőruhája kapcsán feszegető kritika az *Egy pikoló világos* című filmről szólt, a szerző ismeretlen. A korabeli kritikát idézi: Szigethy 1992.

⁴² A beruházásokról rendre beszámolt a sajtó, az idegenforgalmi kiadványok, illetve a helytörténeti irodalom. Összefoglalóan: Antalfy 1964.

E folyamattal egyidejűleg azonban látványosan csökkenni kezdett a szabadon használható, nyílt tengerszerű vonásokkal bíró partszakaszok, a II. világháború előtt még „plage”-nak vagy „lidó”-nak nevezett strandok száma. Az apadások és áradások szeszélyétől védő beton védművek a vízzel való természetes kapcsolatban képeztek akadályt, a feltöltések következtében pedig a füvesített, inkább park-, mint plage-szerű strandok váltak uralkodóvá. Már az 1960-as évek végétől megszorodtak a vizet a nyaralóktól és a helyiektől elzáró kerítések, de a szabadstrandok és szabad sétányok száma a 2000-es évektől csökkent le drámaian, a kevesek számára kikapcsolódást nyújtó elit strandok, magánstrandok, magánstégek, magánpartok, „magánbalatonok” javára.

FORRÁSOK

- Boleman István 1900: *A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása*. (Különnyomat a *Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* című munka III. kötetéből.) Budapest.
- Cholnoky Jenő 1936: *A Balaton*. Budapest.
- Cser Imréné 2008: *Badacsonyládbi-hegyi fényképekönyv 1900–1970*. Budapest.
- Eötvös Károly 1982 [1900]: *Baltoni utazás I–II*. Budapest.
- Hankó Vilmos é. n.: *Külföldi fürdők, gyógyító helyek és ásványvizek*. Budapest.
- Hübner János 1817: *A Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat, emlékezetre méltó mezővárosokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket, fokokat, szigeteket, hegyeket, erdőket, barlangokat, pénzeket, mértékeket, s t. ef. esmértető lexikon*. V. kötet. Pest.
- Keresztury Dezső 1960: *Balaton*. Budapest.
- Laczkó Géza 1932: A strand. In: *Az Est hármaskönyve*. Budapest, 261–264.
- Lukács Károly 1947: *Utazás a Balaton körül. Siófoktól Siófokig*. (Siófoki Füzetek Turista sorozat 1.) Siófok.
- Margittay Rikárd 1943: *Balaton. Tájak-emberek*. Budapest.
- N. N. 1926: Műköltészet a Balaton partján. *Irodalomtörténet* (15.) 2. 116.
- Szaplonczay Manó – Vajthó Jenő 1907: A baltoni fürdők és üdülőhelyek leírása. In: Kardos Ignác – Simalya V. Ferenc (szerk.): *A Balaton összes fürdő- és üdülőhelyének leírása*. Kaposvár, 42–234.
- Szigethy Gábor 1992: Magyar pornó, anno 1955. *Köztársaság* (1.) 9. 83–84.
- ‘Tengeri fürdők’ szócikk. In: *Pallas Nagy Lexikona*. 16. kötet. Budapest, 1987. 85–86.
- Tóth Lajos – Sági Ernő Miklós (szerk.) 1940: *Baltoni könyv és Baltoni címtár*. Budapest.
- Vámosy Zoltán 1921: A Balaton mint gyógyhely. In: Wlassics Tibor (szerk.): *Baltoni évkönyv*. Budapest, 130–135.

Balaton, 1907–1939.

Baltoni Kurír, 1932–1948.

Balatonvidék, 1900–1917.
Dolgozók Világlapja, 1945–1951.
Fővárosi Lapok, 1893.
Képes Magyarország, 1955–1962.
Köztársaság, 1991.
Magyar Ifjúság, 1968.
Magyar Nemzet, 1959–1970.
Nemzet, 1889.
Népszabadság, 1970–1979.
Pesti Hírlap, 1880–1930.
Somogyvármegye, 1905–1918.
Színházi Élet, 1920–1938.
Tolnai Világlapja, 1903–1915.
Újság, 1931.
Vasárnapi Újság, 1901–1910.
Veszprémi Napló, 1960–1975.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antalfy Gyula 1964: Balatoni távlatok. *Jelenkor* (7.) 7–12. 633–640.
- Breinich Miklós 1974: Víz- és mélyépítés, hajózási létesítmények. In: Tóth Kálmán (szerk.): *Balaton monográfia*. Budapest, 238–264.
- Corbin, Alain 1995: *The Lure of the Sea. Discovery of the Seaside in the Western World 1750–1840*. Los Angeles.
- Hudi József 1988: A balatoni fürdő kultúra a reformkorban. *Zalai Gyűjtemény* (28.) 109–135.
- Jankó János 1902: *A balatonmelléki lakosság néprajza*. Budapest.
- Kanyar József 1978: A dél-balatoni fürdő kultúra kialakulásának történeti korszakai. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* (9.) 139–188.
- Kollár Anita 2007: Pálóczi Horváth Ádám és a Balaton. In: Ács Anna – Fábri Anna (szerk.): *Jer nézd a Balatont. Reformkori művelődési konferenciák 1999–2000*. Veszprém, 41–50.
- Kósa László 1999: *Fürdőélet a Monarchiában*. Budapest.
- Pusztai Bertalan 1998: Vallás és turizmus. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest, 13–28.
- Schleicher Vera 2012: Kéjpart, lidósítás és velencei est a Magyar Tengeren. Minták és hatások a balatoni fürdő kultúra fejlesztésében. In: S. Perémi Ágota (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 27. Veszprém, 147–167.
- Schleicher Vera 2018: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Budapest.
- Schweitzer Gábor 2013: „...itt mindenki izraelita”? Zsidók a békeidők fürdőéletében. *Szombat* (25.) 9. szombat.org/tortenelem/itt-mindenki-izraelita – utolsó letöltés: 2021. május 1.

-
- Sziklay János 1932: *Balatonunk egészségügyi, gazdasági és turisztikai értéke*. Budapest.
- Wang, Ning 2012: A turisztikai élmény autentikusságának újragondolása. In: Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratanományi perspektívái*. Budapest – Pécs – Szeged, 90–117.